

Rondblik

G.J. Schutte

De actualiteit van zestiende-eeuwse gereformeerde confessies¹

Op een symposium in Kampen stonden onlangs vijf gereformeerde confessies centraal, die alle zijn ontstaan in de jaren 1556-1561. Het ging over de geloofsbelijdenis van Theodorus Beza, de Tweede Helvetische Confessie, en de Franse, de Schotse en de Nederlandse geloofsbelijdenis. Interessant is te zien hoe gereformeerde kerken in verschillende Europese landen in die politiek woelige jaren spraken over de overheid. En de vraag dringt zich onwillekeurig op wat de actualiteit van dit spreken nog is voor deze tijd. De verschillen tussen toen en nu zijn evident.

Tóen zag een vorst zichzelf als ‘zeer christelijke koning’ en werd hij ook zo aangesproken. Nú accepteert een politieke meerderheid de aanduiding ‘koningin bij de gratie Gods’ hooguit nog als een herinnering aan een verleden waarmee men sinds lang gebroken heeft.

De positie van de overheid

Belangrijk is wat de verschillende confessies zeggen over de *positie* van de overheid. Kort gezegd: is zij uit God of uit de mensen? Opvallend is dat in alle confessies meer of minder expliciet verwezen wordt naar Romeinen 13: er is geen overheid dan door God. De Schotse confessie noemt overheden zelfs plaatsvervangers van God, aan wie God het zwaard heeft gegeven.

Beza plaatst het artikel over de overheid in het kader van de magistraat als kerklid, maar hij bedoelt dit kennelijk niet als een beperking van zijn confessie tot een christelijke overheid.² Zo’n beperking treffen we ook niet aan in andere confessies. In de Franse confessie wordt zelfs expliciet gesproken over ongelovige overheden. Nadat eerst in het algemeen gesproken wordt over ‘de overheid’, wordt als het gaat over de gehoorzaamheidsplicht, eraan toegevoegd: ook al zouden ze ongelovig zijn.

Dat past ook geheel bij de situatie zoals deze was ten tijde van het schrijven van de brief aan de Romeinen.

De eensgezindheid op dit punt van de gereformeerden in de zestiende eeuw heeft lang geduurd. Velen zullen het zich niet meer herinneren, maar ook in het beginsel- en algemeen staatkundig program van de ARP stond totdat de partij opging in het CDA, dat de overheid dienaar van God is, bij wiens gratie zij regeert.

Wel werd deze stellingname in de praktijk ondergraven door theologen en politici ter linkerzijde, die moeite hadden met het Nederlandse defensiebeleid in het algemeen en de kernbewapening in het bijzonder. In pogingen tot principiële onderbouwing van het verzet tegen dit overheidsbeleid moest ook de traditionele exegese van Romeinen 13 het ontgelden. Met name de Kamper ethicus J. Douma heeft toen veel militairen en politici aan zich verplicht door erop te wijzen dat Romeinen 13 overheden niet ontgoddelijkt, evenmin vergoddelijkt, maar duidelijk oproept ze hoog te achten omdat ze van God gesteld zijn als zijn diakenen en liturgen.

Het thema is momenteel in ander opzicht actueel vanwege het werk van de staatscommissie tot herziening van de Grondwet. Een van de concrete taken van de commissie is zich te bezinnen op een preambule voor de Grondwet. Centraal staat daarbij de vraag of al dan niet

een link zal worden gelegd met de idee van de volkssoevereiniteit. Vanuit de gereformeerde confessies is het antwoord daarop niet moeilijk.

Er is dan ook alle reden om ook vandaag nog aan te sluiten bij de confessies als zij benadrukken dat de overheid Gods dienaar is, niet vanwege de kwaliteiten van de overheidspersonen maar vanwege hun ambt. Voorzichtige pleidooien van sommige hedendaagse gereformeerden voor nieuwe accenten in de christelijke politieke theorievorming maken mij dan ook voorzichtig, als ter onderbouwing daarvan de vraag gesteld wordt of Romeinen 13 niet te smal en te toevallig is om er een overheidsvisie op te bouwen. Nu zegt de Bijbel gelukkig meer over de overheid waarmee kerk en politiek hun winst kunnen doen. Maar Romeinen 13 neemt niet zonder reden daarin al eeuwen een cruciale plaats in.

De taak van de overheid

Moeilijker wordt het als het gaat om de *inhoud van de overheidstaak*. Daarover zijn in de loop der eeuwen boekenkasten vol geschreven. Ik noem als voorbeeld de dissertatie van Van der Zwaag, die ongeveer 600 pagina's nodig had om duidelijk te maken of artikel 36 NGB sedert de synode van 1905 nog onverkort is of gekortwiekt.³ Ik moet bij dit thema daarom volstaan met enkele korte waarnemingen.

Wat in de eerste plaats opvalt, is dat de verschillende confessies zo summier zijn over de overheid. De overheid krijgt meestal een plaats aan het eind van de confessie en aan haar taak worden een paar zinnen gewijd. Dat is opmerkelijk nu de meeste confessies tot stand kwamen in een tijd waarin de verhoudingen met de overheid gespannen waren. Kennelijk werd het niet nodig gevonden in een kerkelijk belijdenisgeschrift hier diep op in te gaan.

Duidelijk is ook, dat in de confessies de bescherming van de vrede en de openbare rust als eerste taak van de overheid worden genoemd. Daaraan wordt dan in verschillende bewoordingen toegevoegd, dat de overheid ook een taak heeft ten opzichte van de ware religie, en afgoderij en ketterij de kop moet indrukken. Daarbij valt op dat beide taken soms met zoveel woorden aan elkaar worden verbonden. Zo zegt de Tweede Helvetische Confessie, dat de voornaamste taak van de overheid is voor vrede en openbare rust te zorgen. Dan volgt de uitspraak: Dat kan zij natuurlijk nooit succesvoller doen dan wanneer zij echt godvrezend en vroom is, dat wil zeggen: wanneer zij de verkondiging van de waarheid en het zuivere geloof bevordert, de leugen en elke vorm van bijgeloof met alle goddeloosheid en afgoderij uitroeit, en de kerk van God beschermt.⁴

Met andere woorden: kerk en staat worden niet geheel van elkaar gescheiden, maar de argumentatie daarvoor ligt in belangrijke mate bij een goede uitoefening van de primaire taak van de overheid ter bescherming van vrede en openbare rust.

Dat toch verstrekkende uitspraken werden gedaan over de taak van de overheid, kan niet los worden gezien van de tijdsomstandigheden. De eerste zorg voor gereformeerden, die ook uit de behoefte aan confessievorming bleek, was de zuiverheid van de leer en de mogelijkheid die ook te belijden. Per land, ja ook per stad, verschilden de mogelijkheden daartoe sterk. Daarbij komt dat de gereformeerden zich in de discussie mengden toen met name tussen Luther en Rome en de keizer al jarenlang gediscussieerd en gestreden werd. De discussie over de inhoud van het overheidsambt werd overschaduwd door de strijd over de plaats van de godsdienst in de samenleving.

Daarom is het van belang het geheel van deze discussies te overzien alvorens conclusies te trekken. In onze ogen lijkt het vreemd dat discussies over geloofszaken niet alleen werden gevoerd tussen kerkleden en kerkleiders, dus zeg maar door Luther en Calvijn met de paus en de kerkelijke hiërarchie, maar dat vorsten, keizers en parlementen zich ermee bemoeiden. Voor die tijd was dat echter normaal. Binnen het corpus christianum mocht dan veel

gestreden zijn over de macht van keizer en paus, dat kerk en staat nauw met elkaar verbonden waren, was buiten kijf. De Reformatie stelde dus zowel de kerk als de staat voor problemen. In eerste instantie was het streven van de reformatoren dan ook helemaal niet gericht op meer pluriformiteit met vrijheid van godsdienst. Het ging erom binnen eigen vorstendom of stad de geloofseenheid te bewaren, zij het dan op basis van het geloof van de Reformatie. Formulering van een geschreven confessie, gericht aan of zelfs goedgekeurd door de overheid, kon die eenheid zichtbaar maken.

Interessant is te zien hoe daarmee in verschillende Europese landen verschillend is omgegaan. In de Duitse vorstendommen kwam na veel strijd in 1555 de godsdienstvrede van Augsburg tot stand volgens het principe: wiens gebied, diens religie. De vorst van een bepaald gebied bepaalde daar de godsdienst voor zijn onderdanen. Gelovigen die een andere confessie waren toegedaan, konden uitwijken naar een gebied waar de vorst hun confessie beleed.

De rol van de vorst was ook heel bepalend in Engeland. Nadat Henri VIII de band tussen de Engelse kerk en Rome verbroken had, en de koning bij wet tot 'beschermheer en het enige hoofd van de Engelse kerk en het Engelse priesterschap' was gemaakt, kwam al in 1536 de eerste confessie van de Anglicaanse kerk tot stand en werd deze kerk uiteindelijk in 1559 officieel staatskerk. In feite was hier sprake van eenzijdig overheidsoptreden op grond waarvan de Engelse kerk in het bezit kwam van een confessie, een bijbelvertaling en een liturgieboek.

Ook in Schotland was sprake van een grote overheidsinvloed, al gebeurde het daar allemaal wat later. Het vredesverdrag van Edinburgh van 1560 opende de weg voor een eigen regeling van het vraagstuk van de godsdienst. De protestanten onder leiding van John Knox lieten er geen gras over groeien en lokten een opdracht van het parlement uit tot het opstellen van een gereformeerde belijdenis, waaraan binnen vier dagen werd voldaan. Nadat een externe commissie de bewoordingen op een aantal punten had verzacht, nam het parlement de confessie aan. Koninklijke ratificatie volgde zeven jaar later. Nog twaalf jaar later, in 1592, werd de gereformeerde kerk van Schotland staatskerk.

Heel anders verliep het in Frankrijk. Daar zetten de hugenoten al in 1559 in op erkenning door de overheid van twee kerken en belijdenissen binnen één staat. Dit zeer tot ongenoegen van Calvijn, die in die tijd en in de Franse situatie wilde blijven vasthouden aan eenheid binnen één koninkrijk. In 1562 kwam het Tolerantie-edict van St. Germain tot stand, waarmee weliswaar een bescheiden vorm van godsdienstvrijheid voor de hugenoten werd verkregen, maar waarbij ook een einde kwam aan de godsdienstige eenheid in kerk en staat. Dat daarmee nog lang geen sprake was van vrijheid van godsdienst voor de Franse hugenoten, heeft het verdere verloop van de geschiedenis met de Bartholomeüsnacht als tragisch dieptepunt wel bewezen.

In de Nederlanden nam de invloed van de Reformatie toe, ondanks vervolgingen van de aanhangers. Voorgangers die in Genève gestudeerd hadden, namen belangrijke posities in. In de jaren waarin elders in Europa om beurten gestreden en gesproken werd over de positie en de rechten van de protestanten, hadden de Nederlanden te maken met de Spaanse koning Philips II, wat tot een heftige confrontatie leidde, resulterend in de opstand tegen Spanje. Onder leiding van Willem van Oranje was de inzet evenals in Frankrijk vooral gericht op vrijheid voor de protestanten om hun geloof te belijden en te beleven. Maar omdat de strijd hiervoor tevens een strijd was tegen de Spaanse overheersing, liepen godsdienstige en politieke belangen vaak door elkaar.

Politieke betekenis van de confessies

Het is tegen deze zo gevarieerde achtergrond niet eenvoudig aan te geven wat de politieke betekenis en impact zijn geweest van de gereformeerde confessies in verschillende landen. Toch kunnen wel enkele kenmerken genoemd worden, die samenhangen met het karakter en de inhoud van de verschillende confessies. Daarbij kan ook duidelijk worden hoe verschil in keuze in de zestiende eeuw de positie van kerk en staat tot in onze eeuw heeft beïnvloed. Kenmerkend voor elk van de confessies is dat zij klare taal spreken over de *erkenning van de overheid in haar ambt*. Vanwege dat ambt is zij eer waard. Er is slechts één grens: God meer gehoorzamen dan mensen.

Met deze duidelijke stellingname markeerden de gereformeerden hun positie voor overheid en burgers ten opzichte van dopers en andere revolutionairen, die zich ook afkeerden van Rome, maar tegelijk de overheden niet wilden erkennen in hun ambt. Met andere woorden: de vorst had niets te duchten van de gereformeerden, ze wilden zijn trouwe onderdanen zijn. Voor vervolging was dan ook geen enkele reden.

Met deze genormeerde gehoorzaamheidsplicht baanden de confessies vervolgens de weg voor een recht van verzet tegen die overheden, die burgers wilden beletten God meer te gehoorzamen dan mensen.

Een tweede kenmerk van de gereformeerde confessies, dat echter pas geleidelijk duidelijk werd, betreft de *eigen verantwoordelijkheid van kerk en staat*. Het duidelijkst is dat zichtbaar bij de Franse confessie, die immers buiten de overheid om en tegen haar wil tot stand kwam op de synode van Parijs van 1559. Ook de Nederlandse Geloofsbelijdenis kreeg haar status als kerkelijke belijdenis door autorisatie van de synode van 1618/1619.

Ook inhoudelijk maken beide confessies duidelijk onderscheid tussen de regering van de kerk en van de wereld. De kerkelijke ambtsdragers worden met name genoemd, zij regeren op geestelijke wijze de kerk. Daartegenover staat de belijdenis over de overheid die de wereld moet regeren door wetten en staatsregelingen.

De positie van de Schotse confessie is op dit punt minder duidelijk. De confessie was in opdracht van het parlement geformuleerd en geratificeerd door de drie standen van het koninkrijk. Wel wordt ook daarin de toepassing van de kerkelijke tucht om het kwaad in toom te houden, als een van de kenmerken van de kerk genoemd.

We zien hier elementen die we in de Duitse kerken met de Augsburgse confessie sterker tegenkomen. Daar is tot op de dag van vandaag de invloed van de overheid zichtbaar door de inning van kerkelijke belasting via de overheid en is door een hiërarchische structuur de invloed van de plaatselijke kerk onder andere bij de benoeming van predikanten gering.

Erkenning van eigen taken en verantwoordelijkheden voor overheid en kerk betekent niet dat de confessies de overheid een soort godsdienstig-neutrale status toekennen. Integendeel. De strekking van alle gereformeerde confessies is op dit punt dezelfde: de overheid is dienaar van God, zij heeft niet alleen een taak bij het handhaven van orde en veiligheid, maar ook – zoals de Nederlandse Geloofsbelijdenis het formuleert – de hand te houden aan de heilige dienst van de kerk en de voortgang van het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen. Dat in confessies nog lange tijd het optreden tegen ketterij en afgoderij ook als een taak van de overheid werd gezien, is verklaarbaar. Men was in die tijd niet anders van overheden gewend. Het optreden van revolutionaire dopers bevestigde de voorstanders van een brede overheidstaak in hun mening. Maar met het samenleven van rooms en gereformeerden binnen één staatsverband werd de vraag actueel wat dit nu concreet voor het beleid van de overheid moest betekenen.

Dat brengt mij bij een derde kenmerk, het opkomen voor *de vrijheid van godsdienst en de erkenning daarvan door de overheid*. Zoals we zagen, had de godsdienstvrede van Augsburg

daaraan voor de Duitse vorstendommen wel een heel eigen draai gegeven. In enkele Zwitserse steden leek het aanvankelijk ook die richting uit te gaan. Maar dit soort oplossingen was in Frankrijk – als de hugenoten het al gewild hadden – niet mogelijk door het optreden van de roomse koningen van Frankrijk en Spanje. Vandaar dat men hier inzette op vrijheid voor de gereformeerde godsdienst naast de rooms-katholieke.

De strijd in de Lage Landen was een strijd voor vrijheid voor de gereformeerde godsdienst tegen een overheid die exclusief ruimte voor de roomse godsdienst wilde behouden. Toen gereformeerden het na 1572 in Holland en Zeeland voor het zeggen kregen, stonden zij voor de vraag wat dit moest betekenen voor de gereformeerde en de roomse godsdienst. Zouden rooms-katholieken nu de ruimte krijgen die aan de gereformeerden eerder door hun leiders was onthouden?

De Staten van Holland en Zeeland werden heen en weer gedrongen door het belang van de eenheid van gewest en volk, en het recht van burgers om in vrijheid hun geloof te belijden. Zij kozen voorzichtig voor het laatste. Al was deze keuze zeker niet onomstreden, ze sloot wel aan bij wat gereformeerden hadden gezegd in hun verweerschrift aan de Overheden van de Nederlanden, dat was gevoegd bij de tekst van de geloofsbelijdenis die in 1561 op het terrein van het kasteel in Doornik werd ontdekt.

Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen het wereldlijk zwaard dat de overheid slechts in de hand is gegeven om dieven, rovers, moordenaars en anderen die deze maatschappelijke orde in de war sturen, te straffen, én het geestelijk zwaard van het Woord Gods dat alleen in staat is alles wat de godsdienst betreft en de ziel aangaat, te onderscheiden van oproerigheid en verstoring van de orde.⁵

Andere gereformeerden, onder wie Datheen, vonden erkenning van de vrijheid van roomsen een bewijs van godsdienstige onverschilligheid. Het was vooral de invloed van Willem van Oranje en zijn broer Jan van Nassau waardoor de weg geëffend werd voor de Unie van Utrecht in 1579.

Toen werd voor het eerst in een officieel staatsstuk, te beschouwen als een aanzet voor een Grondwet van de Verenigde Nederlanden, een zekere mate van vrijheid van godsdienst verzekerd voor gereformeerden en rooms-katholieken. De Nederlanden liepen hierin voorop, al betekende dit niet dat roomse Nederlanders in alles gelijke rechten hadden. Daar zouden nog enkele eeuwen overheen gaan.

De gereformeerde confessies kwamen tot stand in een tijd waarin nog veel onzeker was. Oude stellingen vanuit het corpus christianum werden nog met kracht en vaak ook geweld verdedigd. Ruimte voor nieuwe vrijheid moest worden verworven en ingevuld. Daarin speelden de gereformeerde confessies een belangrijke rol.

Actuele betekenis

Deze gebeurtenissen speelden zich meer dan vier eeuwen geleden af. Inmiddels is de wereld onherkenbaar veranderd. In Nederland, maar ook in veel andere Europese landen is een einde gekomen aan wat wel het Constantijnse tijdvak wordt genoemd. Als Nederland al ooit een christelijke natie was, nu niet meer. Zelfs een christelijke meerderheid in het kabinet kan niet voorkomen dat de secularisatie van samenleving en politiek doorgaat. Is daarmee ook een einde gekomen aan de relevantie van de gereformeerde confessies voor het publieke leven? Is verbondenheid met deze confessies nu méér dan nostalgie?

We doen er zeker goed aan een open oog te hebben voor de tijd waarin we leven en de ontwikkelingen die gaande zijn. Maar ook als we dat doen, zijn de drie kenmerkende elementen van de confessies die ik noemde, ook voor vandaag van betekenis.

We spreken vandaag veel over mensenrechten, vrijheden van burgers. We hebben er een heel scala van en politici bakkeleien over de vraag welke de belangrijkste zijn. Daar worden zelfs rechtszaken over gevoerd. Ik durf de stelling aan, dat *de vrijheid van godsdienst de 'moeder' is van de vrijheidsrechten* waaraan we nu zo hechten. De strijd om de vrijheid van godsdienst impliceerde de vrijheid van meningsuiting, van drukpers, van onderwijs, van vereniging en vergadering. Toen in 1579 in artikel XIII van de Unie van Utrecht werd bepaald dat een ieder particulier in zijn religie vrij zal mogen blijven en dat niemand uit oorzaak van de religie zal mogen vervolgd of onderzocht worden, werd de basis gelegd voor de vrijheid van denken en spreken die we nu kennen.

De hedendaagse discussie over de vraag of de vrijheid van meningsuiting belangrijker is dan de vrijheid van godsdienst suggereert een tegenstelling die er historisch en inhoudelijk niet behoort te zijn. Wie de wacht betreft bij de vrijheid van godsdienst, beschermt tevens de vrijheid van meningsuiting.

De *scheiding van kerk en staat* wordt veelal toegeschreven aan de Verlichting. Toen zijn inderdaad allerlei banden tussen beide verbroken. Eind vorige eeuw is deze lijn nog doorgetrokken naar de financiële banden die bestonden tussen sommige kerken en de staat. Maar wie recht wil doen aan de historie, zal moeten erkennen dat de eerste belangrijke stappen in de richting van een vrije kerk in een vrije staat zijn gezet door mensen die tegelijk werkten aan een gereformeerde confessie. Dat doel van een vrije kerk is ook vandaag nog volop de moeite waard nagestreefd te worden.

Maar, zal iemand zeggen, dat geldt toch niet voor dat andere kenmerk van de gereformeerde confessies, het spreken over het ambt van *de overheid als dienaars van God*. Daar kun je toch in deze tijd niet meer mee aankomen.

Inderdaad, dat kon Paulus in zijn dagen ook niet toen de Romeinen de baas waren onder het bewind van keizer Nero. Maar het heeft hem niet weerhouden Romeinen 13 te schrijven zoals hij deed. Tijdens de koude oorlog kon de Nederlandse regering op haar ambt worden aangesproken met verwijzing naar hetzelfde bijbelhoofdstuk. Tegenover pogingen om abortus en euthanasie steeds verder te legaliseren kunnen ministers en staatssecretarissen worden gewezen op hun taak mede inhoud te geven aan het zesde gebod van Gods wet. Ter onderbouwing van een beleid om zorgvuldig om te gaan met Gods schepping mogen ook overheden aangesproken worden op hun verantwoordelijkheid hierin.

Wil iemand wijzen op veranderde tijden, dan val ik hem graag bij. Maar God is dezelfde gebleven. Zijn regels voor het leven van mensen zijn niet veranderd. Hij maakt nog steeds gebruik van mensen, soms zonder dat zij het weten of willen.

Daarom voel ik mij ook nu nog verbonden met onze voorouders, die onder moeilijke omstandigheden verantwoording aflegden van hun geloof door in hun confessie ook te spreken over het ambt van de overheid.

De manier waarop we daar nu over willen spreken, zal eigentijds moeten zijn. Zorgvuldig, met argumenten waarmee anderen bereikt kunnen worden. Maar zonder afbreuk te doen aan hun en onze verantwoordelijkheid tegenover God.

Noten:

- 1 Bewerking van een lezing op het op 26 november 2009 in Kampen gehouden symposium ter gelegenheid van de verschijning van het boek *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*, onder redactie van prof.dr. M. te Velde.
- 2 Artikel XLIV, *Confessies*, p. 263.
- 3 Dr. K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, Heerenveen 1999.
- 4 Artikel 30, *Confessies*, p. 594.
- 5 *Confessies*, p. 499.